

О. М. КОВАЛЬЧУК, В. О. ХАВРУК

Олександр Михайлович Ковальчук, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Володимир Олександрович Хаврук, студент V курсу юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЦІННІСТЬ ПРАВА В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ПІДХОДІ ДО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Задоволення основоположних інтересів, наприклад: добробуту, миру, справедливості і т. д. виступає метою існування і розвитку будь-якого суспільства в будь-якому історичному періоді. Забезпечення ж суспільних інтересів означатиме повне задоволення всіх індивідуумів (суб'єктивний інтерес) та їх утвердження в суспільстві як цінностей. Уявляється, що такий ідеалізований стан суспільства, в якому будуть забезпечені інтереси абсолютно всіх її членів (індивідуумів), і є найвищою метою існування людської цивілізації. Людство ж у своєму розвитку не спромоглося винайти більш ефективний спосіб регулювання суспільних відносин ніж право. Саме за допомогою правового забезпечення у регулюванні різноманітних суспільних відносин, останні набувають впорядкованості та визначеності. А тому, з одного боку, важливість права як соціального регулятора, насамперед як регулятора поведінки, обумовлено існуванням суспільства і включенням окремого індивідуума в дане суспільство, яке породжує велику кількість відносин і зв'язків індивідуума з іншими членами суспільства. А з іншого боку, будь-які відносини, в які вступає окремий індивідуум, мають на меті задоволення останнім свого інтересу (суб'єктивного) і не завжди задоволення такого інтересу, наприклад корисливого інтересу, що полягає в досягненні матеріального благополуччя, не порушуватиме інтереси інших членів суспільства. І в такому розумінні, право виступає тим критерієм, який покликаний певною мірою узгодити інтереси суб'єктів суспільних відносин.

Сказане вище дає нам змогу звернути особливу увагу на соціологічний підхід у юриспруденції, який цінність права вбачає насамперед у тому, що воно спрямоване на забезпечення і задоволення суспільних інтересів. Незважаючи на те, що соціологічний підхід пов'язує ефективність правового регулювання з правом, яке походить із фактично існуючих відносин, які склались в різних соціальних групах або колективах і тим самим передбачає існування сформованої суспільної правосвідомості, він має велике прикладне значення для формування правової системи тих держав, в тому числі і для України, які не мають значного досвіду в даній сфері. А тому, дослідження питання утвердження цінності права на основі соціологічного підходу у праворозумінні є актуальним для забезпечення правового регулювання суспільних відносин і побудови ефективно діючого законодавства.

Питання цінності права для людини і суспільства досліджені в роботах таких вчених і правознавців, як: В. Д. Зорькін, В. О. Туманов, В. П. Тугарінов, В. С. Нерсесянц, Н. Неновські, А. Поезна, М. Михайлова та ін. Соціологічне дослідження права свого часу проводили, зокрема: С. А. Муромцев, М. М. Коркунов, М. М. Ковалевський, Б. О. Кістяківський, Ю. О. Тихомиров та ін. Разом з тим, застосування соціологічного підходу в обґрунтуванні цінності права потребує додаткових досліджень, які дали б змогу чітко визначити цінність права для суспільства.

Метою даної статті є з'ясування питання цінності права на основі соціологічного підходу та встановити сукупність чинників, необхідних для утвердження цінностей права в суспільстві.

Як відомо, соціологічний підхід у праворозумінні виник наприкінці XIX – на початку XX ст. у Західній Європі і на сучасному етапі відзначається існуванням ряду напрямів, таких як: юриспруденція інтересів; теорія «живого» або «вільного» права; концепція солідаризму; концепція інституціоналізму; концепція прагматизму; концепція інструменталізму; концепція реалізму¹. Хоча загалом, представники соціологічного підходу не проводять ціннісну характеристику і з'ясування моральних засад права, але все ж таки право для них є перш за все соціальним явищем, яке породжене суспільством, що в свою чергу вказує на те, що право виступає досягненням людської культури. Право ж як культурна цінність проявляється через власну, інструментальну та соціальну цінність, остання виступає засобом утвердження права як цінності в суспільстві.

Констатуючи те, що соціологічний підхід у праворозумінні наділяє право соціальною цінністю є недостатнім для розкриття однієї із сторін прояву цінності права – необхідно виділити складові і критерії, завдяки яким право постає як соціальна цінність. Цілком очевидно, що соціальна цінність права є комплексною категорією, яка передбачає: по-перше, втілення правом загальної, групової та індивідуальної волі (інтересів) абсолютно всіх учасників всієї сукупності суспільних відносин, по-друге, закріплення за правом можливості бути ефективним засобом забезпечення та існування стабільності і порядку різноманітних відносин, по-третє, надання особливого значення праву у сприянні розвитку тих відносин, у яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. Саме інтерес у соціологічному підході виступає тим критерієм, який визначає

«ставлення» до права як соціальної цінності та спрямовує розвиток права, кінцевою метою – соціальним ідеалом якого є забезпечення інтересів суспільства як сукупності задоволення інтересів всіх індивідів. А тому і «ставлення» до права як соціальної цінності визначатиметься тим, якою мірою загальні інтереси суспільства виражатимуть різні і навіть протилежні за сутністю інтереси окремих індивідів або колективів.

Засновником юриспруденції інтересів – одного із напрямів соціологічного підходу німецьким юристом Рудольфом фон Ієрингом (1818–1892) вирішення проблеми співвідношення егоїстичних інтересів окремих індивідів та забезпечення практичного успіху в забезпеченні інтересів суспільства вбачалось ним через примусове встановлення порядку, яке можливе тільки завдяки праву, яке є результатом досвіду людських відносин – «право є сукупністю життєвих умов суспільства...»², виступає як «сукупність діючих в державі примусових норм»³ та забезпечує законний порядок життя через «правомочність особи здійснювати захист моральних засад свого життя»⁴. Разом з тим, Р. фон Ієринг, визначаючи право як юридично захищений інтерес, в основі якого знаходяться «життєві умови індивіда»⁵, дає нам можливість стверджувати про важливу роль у забезпеченні соціальної цінності права суб'єктивного права, яке є «здоровим правовим почуттям» (усвідомлення недопущення правопорушень і значення діяльної сили в праві)⁶, спрямованим на забезпечення матеріальних умов фізичного існування людини та інші блага, які, на думку окремого індивіда, мають найважливіше значення для його життя.

Таким чином, у вченні Р. фон Ієринга ми можемо виділити цінність суб'єктивного права, яка полягає: а) у формуванні «здорового правового почуття» індивідів суспільства; б) у сприянні у здійсненні вчинків, які спрямовані на забезпечення життєвих благ індивідів у сфері дії права; в) в усвідомленні всіма індивідами обов'язку утверджувати панування права.

У вченні Р. фон Ієринга соціальну цінність має об'єктивне право, яке знаходить практичне вираження, що полягає у примусовому встановленні правопорядку в існуючих умовах суспільного життя в інтересах самого ж суспільства.

Але, разом з тим, захищений інтерес, що виступає критерієм у сприйнятті права як цінності, має суб'єктивний характер (сам же Р. фон Ієринг не розкрив сутність інтересу) і може «спотворювати» цінність права, тим самим він не є абсолютним критерієм цінності права. Зокрема, розділяючи погляди Р. фон Ієринга та зазнавши впливу вчень німецьких мислителів Карла Маркса (1818–1883) і Фрідріха Енгельса (1820–1895) про класову сутність права, латиський політичний діяч, письменник, юрист Петро Іванович Стучка (Петерис Стучка) (1865–1932) вказавши на те, що право втілює систему (порядок) суспільних відносин, що відповідає інтересам пануючого класу і охороняється організованою силою цього класу, і як показує історичний досвід (Жовтнева революція 1917 р.) право, як класовий інтерес втрачає свою цінність, перетворюючись на засіб тоталітарної держави. А тому, сприйняття права як соціальної цінності можливе лише за умови, коли право втілює інтереси всіх індивідів, а не окремих соціальних груп, класів і в сукупності ці інтереси постають і як загальний суспільний інтерес і як результат «примирення» і підкорення суб'єктивних інтересів суспільним прагненням в утвердженні правопорядку і покращенні життя людини.

Інший представник соціологічного підходу, засновник «школи вільного права» Євген Ерліх (1862–1922) походження права пов'язував із уже існуючими порядками в окремих соціальних групах, об'єднаннях, спілках і звичаями, які утвердилися в повсякденній людській діяльності. Тобто, джерелом формування права виступає суспільство і при цьому, норми права можуть утворюватись як законами, так і громадською самодіяльністю. Аналіз концепції Є. Ерлінга дає змогу характеризувати цінність права саме як «цілого права суспільства» через сукупність наступних складових, а саме право: а) повинне виражати ідентичність правопорядку, який є результатом утвердження організації повсякденної людської діяльності і правопорядку, який закріплюється на основі законів; б) вказувати місце і завдання індивіда всередині кожної спілки; в) забезпечуватись не примусом а «почуттям необхідності правопорядку».

Ідеї солідаризму вперше висловлені засновником соціології, французьким філософом Огюстом Контом (1798–1857) і подальший розвиток вони знайшли у поглядах французького соціолога, засновника французької соціологічної школи Еміля Дюркгейма (1858–1917), який благом для суспільства вважав забезпечення суспільного виробництва на основі класового поділу праці і обов'язку суспільних класів спільно і солідарно працювати, що, у свою чергу, вказуватиме на домінування «колективної свідомості» в суспільстві. Право ж покликане тільки відображати результат «колективної свідомості» – соціальну солідарність: «... ми можемо бути впевненими, що знайдемо втілені в праві всі суттєві різновиди соціальної солідарності», «...право відтворює основні форми соціальної солідарності»⁷. Інший французький юрист, державний діяч Леон Буржуа (1851–1925) виходячи з того, що кожний індивід отримує користь від участі в соціальних групах, повинен мати почуття обов'язку перед суспільством у досягненні блага, яке не можливе без усвідомлення солідарності, на що повинне бути спрямоване і право. Засновник концепції солідаризму французький юрист, професор юридичного факультету в Бордо Леон Дюгі (1859–1928) основне досягнення суспільства вбачав у пануванні солідарності й гармонії (дані категорії виступають як соціальні цінності), а забезпечення такого панування є обов'язком і повинністю щодо виконання своїх місій (соціально необхідних функцій) сукупністю класів, що становлять суспільство. Існування ж суспільних класів викликане нерівністю людей, а тому громадяни мають усвідомлювати свою належність до того чи іншого класу (соціального прошарку), а також необхідність в соціальній солідарності. Усвідомлення необхідності соціальної солідарності становить норму соціальної солідарності, головним змістом якої є відмова від порушень і позитивна діяльність, спрямована на реалізацію норми соціальної справедливості.

Ідеї солідаризму і концепція Л. Дюгі дають змогу характеризувати цінність права як таке, що є: а) відображенням форм соціальної солідарності; б) відображенням «колективної свідомості» та усвідомлення необхідності в соціальній солідарності; в) утвердженням соціальної справедливості; г) спрямованим на досягнення гармонії всіх суспільних відносин і благополуччя в суспільстві. При цьому всезагальна соціальна справедливість виступає як ідеал, до якого прямує суспільство у своєму розвитку, для досягнення якого служить право.

Концепція інституціоналізму була розроблена Моріусом Оріу (1859–1929) і зокрема знайшла підтримку у працях соціолога Питирима Олександровича Сорокіна (1889–1968), російського державного діяча і юриста Муромцева Сергія Андрійовича (1850–1910). Так, М. Оріу, закріплюючи за соціальними спільнотами (сім'я, трудові колективи і т. д.) інтегративну функцію (забезпечення цілісності суспільства) і задоволення інтересів індивідів та їх об'єднань, роль права вбачав у регулюванні соціальних відносин – у врівноваженні протилежних інтересів індивідів, їх об'єднань, соціальних груп і т. д., у результаті чого такі відносини стають правовими – забезпечується правовий порядок. Урівноваження відносин можливе завдяки охопленню фактичних станів правом – їх перетворення у правові (легітимізація) та домінування усвідомлення людьми справедливості і підкорення своїх прагнень розумним процесам колективного утворення⁸. Таким чином, цінність права на основі вчення М. Оріу проявляється через взаємозв'язок: а) регулювання правом діяльності фактично існуючих об'єднань, б) забезпечення рівноваги і встановлення правопорядку у відносинах та в) відображення правосвідомості, що відповідає почуттю справедливості людини.

П. Сорокін наділяв право першочерговим організуючим елементом колективних об'єднань, які являють собою лише «об'єктивізацію та уособлення правових норм та правових переконань всіх або вирішальної більшості групи»⁹. А тому, цінність права для колективів сприйматиметься лише тоді, коли переконання індивідів відображатимуться нормами права.

Практичну користь права у регулюванні конкретних соціальних відносин один із представників концепції прагматизму американський теоретик права Олівер Вендель Холмс (1841–1935) вбачав у судових рішеннях, заперечуючи при цьому загальні пропозиції, які втілюються у праві.

На сучасному етапі розвитку правової думки соціологічний підхід у праворозумінні головним чином представлений двома концепціями: інструменталізму та реалізму. Саме у поглядах відомого представника концепції інструменталізму американського юриста Роско Паунда (1870–1964) цінність права розкривається через соціальну цінність, що полягає у забезпеченні як порядку у відносинах, так і правопорядку в суспільстві загалом на основі дії права, як ефективного інструменту регулювання відносин – право виступає «високоспеціалізованою формою соціального контролю»¹⁰ і в цьому його головне призначення, а отже і цінність права. Р. Паунд вищу мету права вбачав у досягненні загальносуспільних цінностей (злагоди, добробуту, миру і т. д.), які виходять з інтересів існуючого суспільства та охоплюються пануванням правопорядку, що забезпечує «...примирення і гармонізацію конфліктуючих людських інтересів»¹¹, спрямованих на досягнення цінностей і постулатів сучасної цивілізації.

Концепція реалізму започаткована американським цивілістом, професором Колумбійського університету Карлом Ллевелліном (1893–1962) знайшла прихильників серед таких американських юристів як Джером Френк (1889–1957), Натан Бенджамін Кардозо (1870–1938). Концепція реалізму в праворозумінні дає можливість здійснювати оцінку цінності права як ефективного регулятора суспільних відносин, виходячи із практики вирішення спорів, які виникають між окремими індивідами. Так, згідно поглядів Д. Френка право, яке втілює різні ідеали, моральні цінності і суспільні орієнтири, залишається абстракцією доки, поки воно не знайде своє виявлення у вирішенні конкретної справи, тільки після цього можливе виникнення в індивіда суб'єктивного права. Н. Б. Кардозо велике значення в утвердженні права як цінності надавав судовому процесу, який здатний забезпечити справедливість і суспільну корисність вирішення справи¹². Таким чином, концепція реалізму цінність права розкриває через: а) вирішення конкретних справ у дусі суспільної користі; б) спрямування практики вирішення спорів у досягненні моральних ідеалів (добра, справедливості і т. д.); в) соціально-психологічний вплив рішень на усвідомлення права окремим індивідом.

Провівши аналіз концепцій соціологічного підходу в праворозумінні з точки зору значимості (цінності) права для суспільства можливо здійснити наступні загальні висновки: а) право виступає соціальною цінністю за умови, якщо воно є ефективним інструментом соціального контролю – інструментальна цінність права є проявом соціальної цінності; б) право утверджується як цінність через «колективну свідомість» (Л. Дюгі), «здорове правове почуття» (Р. Ф. Ієринг); в) соціальна цінність права є залежною від інтересів суспільних груп, колективів; г) суспільні відносини, життєві умови виступають джерелом права, а критерієм цінності права є справедливість у забезпеченні регулювання відносин; г) соціальна цінність права полягає у забезпеченні соціальної єдності (Р. Паунд), правопорядку в суспільному житті.

Таким чином, соціологічний підхід у праворозумінні дає змогу охарактеризувати цінність права як мінливу категорію, що залежить від суспільних інтересів, реально існуючих відносин та практики вирішення справ.

¹ Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. І. Алаїс. – К., 2002. – 203 с. – С. 99–108; Завьялов Ю. С. Взгляды Р. Иеринга на государство и право / Ю. С. Завьялов // Правоведение. – 1968. – № 3. – С. 106–115. – С. 106; Корнієнко В. В. Загальне та особливе у природно-правовому мисленні [Електронний

ресурс] / В. В. Корнієнко // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 256–260. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08kvvupm.pdf>

² *Иеринг Р. фон.* Цель в праве. Т. 1 / Р. фон Иеринг; пер. с нем. В. Р. Липкого, Н. В. Муравьева, Н. Ф. Дерюжинского. – СПб.: Изд. Н. В. Муравьева, 1881. – 412 с. – С. 371.

³ *Завьялов Ю. С.* Взгляды Р. Иеринга на государство и право / Ю. С. Завьялов. // Правоведение. – 1968. – № 3. – С. 106–115. – С. 111; *Иеринг Р. фон.* Цель в праве. Т. 1 / Р. фон Иеринг; пер. с нем. В. Р. Липкого, Н. В. Муравьева, Н. Ф. Дерюжинского. – СПб.: Изд. Н. В. Муравьева, 1881. – 412 с. – С. 238.

⁴ *Иеринг Р. фон.* Борьба за право / Р. фон Иеринг; пер. с нем. Н. М. Губского. – СПб.: АО тип. дела в СПб., 1909. – 67 с. – С. 25.

⁵ *Завьялов Ю. С.* Вказана праця. – С. 112; *Иеринг Р. фон.* Цель в праве. Т. 1 / Р. фон Иеринг; пер. с нем. В. Р. Липкого, Н. В. Муравьева, Н. Ф. Дерюжинского. – СПб.: Изд. Н. В. Муравьева, 1881. – 412 с. – С. 253.

⁶ *Иеринг Р. фон.* Борьба за право / Р. фон Иеринг; пер. с нем. Н. М. Губского. – СПб.: АО тип. дела в СПб., 1909. – 67 с. – С. 15.

⁷ *Дюргейм Э.* О разделении общественного труда / Э. Дюргейм. – М.: Волтерс Клувер, 1996. – 234 с. – С. 71–72.

⁸ *Ориу М.* Основы публичного права / Ориу М.; пер. с фран. под ред. Челябинова Н. с предисл. Пашуканиса Е. – М.: Изд-во Ком. Акад., 1929. – 783 с. – С. 19.

⁹ История политических и правовых учений: [учеб. для вузов] / [Графский В. Г., Золотухина Н. М., Мамут Л. С и др.]; под общ. ред. чл.-кор. РАН, д. юр. н, проф. В. С. Нерсисянца. – [2-е изд. стереотип.]. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА • М, 1998. – 736 с. – С. 680–681.

¹⁰ *Адыгезалова Г. Э.* Правовая концепция американской социологической юриспруденции XX века (Роско Паунд, Толкотт Парсонс и Гарри Бредемейер): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Г. Э. Адыгезалова. – Краснодар, 2004. – 197 с. – С. 30; *Pound R.* Jurisprudence: Vol. 1–5. St. Paul; Minnesota: West Publishing Co., 1959. – p. 16.

¹¹ *Pound R.* Social control through law. New Haven: Yale Univ. Press; Oxford Univ. Press, 1942. – 138 p. – p. 54.

¹² *Дробязко С. Г., Козлов В. С.* Общая теория права: [учеб. пособие для вузов]. – Мн.: Амалфея, 2005. – 464 с. – С. 41.

Резюме

Розглядаються погляди представників соціологічного підходу до праворозуміння з точки зору значимості права як цінності.

Аналізується система цінностей права в соціологічному підході до праворозуміння.

Ключові слова: відносини, індивід, інтерес, порядок, право, солідарність, соціологічний підхід, справедливість, суспільство, цінність.

Резюме

Рассматриваются взгляды представителей социологического подхода в правопонимании с точки зрения значимости права как ценности.

Анализируется система ценностей права в социологическом подходе правопонимания.

Ключевые слова: отношения, индивид, интерес, право, солидарность, социологический подход, справедливость, общество, ценность.

Summary

Sights of representatives of the sociological approach in understanding of the right from the point of view of the importance of the right as values are considered.

The system of values of the right in the sociological approach understanding of the right is analyzed.

Key words: relations, the individual, interest, the right, solidarity, the sociological approach, justice, a society, value.

Отримано 31.05.2012

Р. П. ЛУЦЬКИЙ

Роман Петрович Луцький, кандидат юридичних наук, доцент Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

ІЄРАРХІЧНІСТЬ ПРАВОВИХ ДЖЕРЕЛ (НОРМАТИВНИХ АКТИВ) ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ БУТТЯ ПОЗИТИВНОГО ПРАВА

Традиційним при визначенні сутності позитивного права є розгляд питання про джерела (форми) права. У літературі звертається увага на багатозначність і нечіткість цього поняття, а також численність трактувань даної категорії. Однак у сучасній правовій системі джерелом (формою) права здебільшого визнають нормативно-правові акти. Прикладом такого твердження може слугувати точка зору В.Шаповала, який зазначає,